

закликають вивчати географію, культуру народів СРСР. З 1934 р. у республіці набуває розповсюдження рух «Юних дослідників Арктики», започаткований відомим українським дитячим письменником М. Трублаїні. За його ініціативою перший такий клуб було засновано у Харкові. У 1935 р. відбулась перша полярна піонерська експедиція до Кольського півострова, звіт про яку надрукував дитячий журнал «Піонерія»¹¹³. Популяризація вивчення Півночі у ЗМІ для дітей заохочувала все більшу кількість дітей цікавитись географією, зоологією, фізикою, вивчати корисні копалини тощо. Попри супроводження пропагування діяльності клубу висловлюваннями відносно корисності освоєння Півночі СРСР для народного господарства, цей рух дітьми сприймався як можливість романтичних пригод, двоюмою з дикою природою, героїзмом і випробуваннями. Багато хто з невстигаючих школярів «підтягся» з основних предметів, щоб мати можливість бути членом подібного гуртка.

Отже, хоча до кінця 1930-х рр. уявлення про навчання обов'язково включали політичну освіту (насамперед, вивчення біографій вождів), все ж цей вид діяльності утвердився у суспільній свідомості як основний для дитини підліткового віку.

4. Мілітаризація дитинства

«Культ боротьби» є однією з ключових ознак тоталітарної ідеології. Він будується навколо таких ключових знаків як «боротьба», «ворог», «вороже оточення», «жертва», «кров», «смерть». Ці знаки зв'язували ланцюжками еквівалентності політику (класова боротьба), економіку (боротьба за врожай, за темпи тощо), сферу освіти (боротьба за політехнічну школу). В усіх сферах фігурували «ворожі впливи», «жертви» тощо. Але «культ боротьби» мав і своє пряме втілення у мілітаризації дитинства. Діти традиційно розглядались більшовицькою владою як майбутні бійці — їм належало витримати останній бій за владу рад у війні зі світовим капіталом. Очікування неминучої війни зумовило залучення резервної армії — майбутніх бійців, до військових занять.

В офіційному дискурсі поняття військової роботи міцно пов'язувалось із фізкультурною підготовкою. Для позначення процесу воєнізації вживався термін «військово-фізкультурна робота». Вона поєднувала заняття спортом із оволодінням військовими навичками. Заклик гартувати «залізні м'язи, сталеві нерви» змальовував образ ідеального бійця. Розгортання цієї роботи розпочалось ще в 1920-х рр., але з початку 1930-х рр. її недостатність стала постійною причиною невдоволення влади. До пошквального військово-фізкультурної роботи через розширення мережі гуртків «Юних друзів «Тсоавіахіму» ЦК ВКП(б) закликав окремою постановою від 21.04.32 р.¹¹⁴ Наступні постанови ЦК ВКП(б) про школу (від 5.09.32 р. та 25.08.33 р.) вимагали від місцевих ватажків дитячого руху посилити «розгортання серед дітей спорту і різних масових форм оздоровчої та військово-фізкультурної роботи». Військово-повітряна оборона, топографія, сигналізація, зв'язок, маскування і стрільба на VII всесоюзній конференції ВЛКСМ (1932 р.) були визнані за «елементарні навички військової справи, з якими необхідно знайомити дітей»¹¹⁵. Влада активно продукувала тексти, які закликали всіх, хто працює з дітьми, боротися за здорову зміну та «виховати покоління, здатне остаточно встановити комунізм»¹¹⁶.

Мілітаризація дитинства була настільки глобальна, що майбутнім червоноармійцям не вибачали жодної слабкості, жодного прояву власне дитячості. Звітуючи про підготовку до всеукраїнської спартакіади в одному з таборів Київської області, кореспондент газети «На зміну» із гострим сарказмом повідомляв про помічені «хиби»: «Під час ходіння в протигазі один з хлопців (Льоня Фрейман), несподівано побачив свою маму, що прийшла побачитись з ним, скинув протигаз і побіг... до мами. Оце так добрий вояка!»¹¹⁷.

До першої всеукраїнської піонерської спартакіади 1932 р. було включено змагання із стрільби¹¹⁸. Привітальні промови республіканського керівництва учасникам були сповнені попереджень про майбутню війну і висловлювання надій, які на піонерів покладає влада¹¹⁹. Врочисту обіцянку «навчитися військової справи, щоб бути готовими до оборони країни Рад» давали піонери на Харківському обласному зльоті у 1933 р. в присутності С. Андрєєва¹²⁰. На зустрічі з піонерами-відмінниками навчання у 1936 р. секретар ЦК ЛКСМУ почав із запитання: «Ну, де ще можна знайти таку турботу про дітей, про молодь, як в нашій радянській країні?», і сам собі відповів: «ніде такої турботи немає», підвівши таким чином присутніх до висновку, що вдячні радянські діти повинні готуватися стати гарними солдатами, якщо «рідна влада покличе»¹²¹.

Преса також активно розгорнула військову пропаганду. Стрілецька справа оспівувалась як найважливіша і найпотрібніша державі. У журналі «Дитячий рух» (1934) до травневих свят було опубліковано «Піонерську військову» пісню (сл. В. Маяковського, перекладено українською мовою П. Опанасенком, муз. В. Белого), зі словами:

«Коли війна-метелиця
і знов прийде,
Зумієм ми розсердиться,
стрілять будем.
Ступай швидше.
Стріляй швидше.
Блищать гвинтівки новії,
на них стрічки.
Ми з піснею в стрілецькій
ідем гуртки.
Раз, два. Поклич.
Всіх в лави клич»¹²².

Затвердження у 1934 р. ЦР Тсоавіахіму знаку «Юний ворошиловський стрілець» та дитячого ступеня ГПО (для дітей з 1 по 8 класи), а пізніше «Будь готовий до ППХО» (протиповітряна хімічна оборона) та «БГСО» (Будь готовий до санітарної оборони) активізували дитячу військову підготовку, в той же час зробивши цей процес більш бюрократизованим. Від ватажків та обласних керівників постійно вимагали звітів і цифр. В той же час ці цифри не завжди відповідали дійсності, оскільки держава не могла забезпечити всі школи тирами, а тири — достатньою кількістю гвинтівок і патронів¹²³.

Після проведення у серпні 1934 р. у Києві Всеукраїнського зльоту юних друзів оборони, в якому взяли участь найкращі стрільки, авіамоделісти, санітари, зв'язкові, гуртківці ППХО¹²⁴, українські медіа все частіше звертаються до

мілітарної тематики. Висвітлення самого зльоту мало велике значення для популяризації військової роботи в Україні та перетворення її на масовий рух. Журнал «Піонервожатий» надрукував виступ на зльоті голови ЦБ КДР Г. Фурмана. Вже сам заголовок матеріалу формулював за дітей їхні бажання: «Піонери хочуть бути такими, як залізний нарком». В тексті містилось чітке керівне положення: «навчитись добре стріляти — це обов'язок кожного піонера»¹²⁵. Текст супроводжувався портретом усміхненої піонерки, кращого стрільця київської команди, з рушницею в руці¹²⁶.

Агітація велась у стилі погроз ворогам. Преса пропонувала читачам гасла, які увінчували матеріали про військову підготовку: «Хай наші вороги знають, що боронити країну Рад готові сивовусі пролетарі й колгоспники і юні піонери й піонерки»¹²⁷. Всі заклики до мобілізації дітей на оборонну роботу починались з розповіді, про те, як за кордоном «світові імперіалісти» готують напад і з цією метою навчають зростаюче покоління військовим навичкам¹²⁸.

Діти залучались до військової роботи під видом гри, яку ті з властивою їм безпосередністю саме так і сприймали. Військові розваги регулярно пропонувались увазі ватажків на сторінках журналу: «Визволяй полоненого», «Військові речі», в якій дві партії піонерів мусили вибрати з названих ватажком слів ті, що пов'язані з війною; «Охорона прапорців», в якій треба здобути прапорці ворога, «Оборона табору», «Захист Червоного прапора», в якій діти, озброєні навчальними гвинтівками, гранатами та протигазами, виконували функції бійців, ворогів, дозорів та розвідників¹²⁹. Ціла збірка військових ігор була розроблена ЦР Тсоавіахіму у 1936 р.¹³⁰

Надзвичайний вплив на військові вподобання дітлахів мали досягнення радянської авіації. Діти марили небом, мало в кого не захоплювало подих, коли над головою пролітав залізний птах. Льотчики-герої втілювали споконвічне прагнення людини до польотів. Вони були овіяні романтичним ореолом, особливо в очах дітлахів. Активне залучення широких мас до парашутного спорту, маючи прагматичну мету воєнізації населення, разом із тим пропагувало такі споконвічні чесноти як хоробрість, мужність, відважність, добру фізичну підготовку. Крім агітаційної роботи комсомолу успіхи популяризації авіаційної справи були результатом бажання простих хлопців та дівчат випробувати себе, відчувати героєм. Особливо прагнули стати льотчиками підлітки. Прилучення до авіації навіть рекомендувалося піонерськими ватажками як спосіб виправлення найзавзятіших хуліганів. Вінницька вожата Зоя Ремпа у виступі на радіомітингу перед педагогами республіки (1935 р.) розповіла, що в результаті прилучення до авіаційної справи «один піонер, якого жодним засобом не можна було виправити, тепер вчиться на льотчика»¹³¹. Ідея цього романтичного перевтілення (з колишніх хуліганів виростають володарі хмар) стала на довгий час визначальною у суспільній думці щодо процесу виховання взагалі.

Важливу роль у мілітаризації дітлахів відіграло переключення ЗМІ з теми боротьби піонерів з внутрішніми ворогами на боротьбу із зовнішніми. Статті у дитячій пресі республіки вихваляли досягнення піонерів, які вистежили підозрілих осіб, що прокралися через кордон і повідомили про це військових або міліцію¹³². Героями дітлахів стають червоні прикордонники. Дитяча преса пропонувала дітям вчити «Червоноармійські пісні»:

«По нашій вітчизні проходить дозор!
Весь клас робітничий
Їм зброю кував,
На захист кордонів
Нарком їх послав.
І хай тільки вдарить
Війна із гармат —
Всі поруч з дозором
Ми станемо в ряд»¹³³.

Навіть у віршах про красу природи були присутні алюзії на тему війни. Милуватися природою — заняття аполітичне. Тому треба уявляти партизанів:

«Поглянь на дерева. Вони в маскувальних халатах,
Немов лижв'ярі, обережно збігають з гори.
Так от, уявімо, що це не дерева.
То зовсім
Ступає загін партизанський на допомогу своїм.
Втомилися руки. Від снігу сивіє волосся.
Дихання з ротів вилітає густе, наче дим.
А ворог на кожному кроці.
І треба на лижвах летіти,
Крізь відстань, і кулі й мороз.
І прийти.

Прорватись крізь кулі, прорватись крізь вітер,
До друзів, оточених ворогом. До мети...»¹³⁴.

Постійна військова агітація та пропаганда знаходила щирий відгук у дитячих наївних душах, вони швидко засвоювали її термінологію і починали мислити так, як від них вимагали ідеологи. Дитячі вірші у пресі ретранслявали цей погляд на світ, сповнений ворогів:

«...Серед тиші мо' деє крадеться бандит,
Револьвера сталь затиснувши в руках.
Він готовий знищити весь світ,
Він готовий вбить більшовика.
Може прокрадається шпигун,
Може провокатор-диверсант,
Щоби нашу молодість міцну
Кулею своєю пронизать»¹³⁵.

В одному з номерів журналу «Піонервожатий» за 1937 р. чергова замітка під промовистою назвою «Готові!» розповідала про піонерський загін імені челюскінців школи № 56 м. Києва, всі 33 члени якого здали норми на значок «ППХО», 9 — на «ЮВС», щоденно тренуються у стрільбі і у вихідні влаштовують збір загону (кожен мусить мати при собі протигаз), щоб перевірити вміння стріляти і правильно поводити себе під час повітряної тривоги. Автор закликав до цього й усіх інших піонерів, порадивши брати приклад з героїв нарису. Стаття супроводжувалася світлиною маленького хлопчика років 4–5, який міцно тримав гвинтівку і цілив в уявного ворога, маючи дуже серйозне обличчя. Знімок мав назву «Теж готовий...»¹³⁶. Зрозуміло, що таке фото мало надихнути піонерів не відставати від малечі.

В численних статтях та брошурах цього часу постійно підкреслювалось, що іноземні шпигуни можуть зустрітися всюди, оскільки зрадники вітчизни вступають у змову зі своїми закордонними співниками, які мають мету нашкодити Радянській державі. Прикметною з точки зору розкриття цієї тематики була популярна брошура «Быть на-чеку!», що вийшла у видавництві «Молода гвардія» у 1938 р. під грифом «Бесіди в піонерському загоні». На обкладинці — рука з кігтями на якій намальована свастика, перерубається червоним мечем, який тримає рука із зіркою. З чорної руки випадають пістолет, лимонка та склянка з отрутою (череп і кістки). Від видавництва повідомлялось, що: «Славна діяльність радянської розвідки, спрямована до викриття і викорчовування всіх ворогів народу — шпигунів, шкідників і диверсантів — глибоко цікавить і хвилює наших дітлахів. Радянський народ та його діти — полум'яні патріоти своєї вітчизни — допомагають радянській розвідці у її важкій боротьбі з ворогами. У цьому збірнику зібрана низка оповідань про підступні методи агентів фашистських розвідок, що засилаються до нашої країни капіталістичними державами. В оповіданнях показана та велика робота, яку ведуть «славні наркомвнудельці», якими керує сталінський нарком тов. М.І. Єжов, а також та любов, якою огортає радянський народ свою славу радянську розвідку. Ці оповідання, написані на живому фактичному матеріалі, можуть слугувати гарним посібником для бесід у піонерському таборі»¹³⁷. Дітлахам пропонувалось брати участь у розшуку шпигунів, їм пояснювали, як ці вороги можуть виглядати, чим шкодити і як треба поводити себе піонеру, якщо він когось запідозрить.

Задля активізації політичної активності дітей дуже ефективним виявилось використання дитячого кіно. Змалювання кінематографічними засобами образу дитини-бійця завдяки масовості і доступності кіно було визнано серйозним політичним завданням. Ці фільми, крім того, що подавали приклад для наслідування мільйонній аудиторії українських міст і сіл, спрямовували дитячу діяльність в потрібне русло. Образ дитини-героя, дитини, що діє в надзвичайних умовах революції або війни (громадянської) став популярним образом радянського кіно другої половини 1930-х рр. В цей час виходять на екран фільми про дітей-героїв «Федька» (1936 р.), «Гаврош» (1937). Герой фільму Одеської кіностудії «Митька Лелюк» (1938 р.) (режисери О. Маслюков, М. Маєвська, сценарій А. Головка) — підліток, вихованець дитячої комуни, заснованої радянською владою, разом із червоноармійцями бореться з польськими окупантами і гайдамаками під час радянсько-польської війни. Він з другом рятує пораненого червоноармійського командира від поляків і ховає його в них під носом у маетку. Друг героя — польський хлопчик Стаська, — віддано бореться на боці більшовиків з польськими окупантами, тому що для справжнього більшовика національність не має значення. Поранення Стаськи під час фінального бою дуже символічне — діти можуть загинути у дорослих боях, але не зрадити. Митька в розпачі припадає до товариша, але він не сумнівається, що в разі потреби віддав би своє життя за справу. Подібні сюжети налаштовували дітлахів на тиражування подвигу, готували їх до боротьби та жертвності.

Напередодні війни матеріали, що мали військову спрямованість, стали домінуючими у дитячих ЗМІ. Фотографії дітей в протигазах або зі зброєю прикрашали сторінки і обкладинки видань¹³⁸. Журнал «Піонервожатий» за 8 місяців

1939 р. надрукував 37 статей (більше 50%), присвячених питанням майбутньої війни та оборонної роботи дітей. Всі вони були пронизані пафосом впевненості в перемозі, вірі у могутність Червоної армії і спонукали підлітків до вивчення військової справи, як вірш І. Муратова «Перше травня»:

«...вперед поглянеш ти — колони
Рікою хвильною течуть,
І грізну пісню оборони
Ген за майданом — в полі чуть;
Назад обернешся — з параду
Вертаються броневики
Гармати й танки сунуть ззаду,
І на машинах мчать полки;
...Зумій же гідно в час негоди
Цей мир і спокій боронить
І стяг священної свободи
Новою славою укрить;
І поки небо світле й чисте,
І сурми в похід ще не звуть —
Ім'я пілота і танкіста
В ім'я республіки здобудь!»¹³⁹.

Мілітаризація дитинства відбувалась завдяки використанню не тільки позитивних дитячих якостей. Притаманна дітям агресивність, нетерплячість до іншого, необґрунтована жорстокість спрямовувались у кероване владою русло. Але іноді вони виходили за контрольовані межі, що призводило до нещасних випадків. У м. Прилуки Чернігівської області у 1933 р. діти організували гру у «червоних та білих», яка «переросла в «банди». На чолі «банди Аліма» стояв син директора МТС Алім Потоцкий — учень 2 класу, «бандою Жоржика» керували Кривошей Жора, учень 6 класу, син командира батальону, члена партії з 1919 р. і Близнюк Володя — учень 5 класу, син начальника райміліції. «Банди» складались з учнів трьох шкіл, які були озброєні самопалами, саблями, фінками власного виробництва, мали порох, дріб. Бої відбувались щоденно, в одному з них ножом поранили учня¹⁴⁰. В Кобеляцькому районі в 1934 р. три учні 4, 5 груп «утворили банду для війни між школами, готували зброю (самопали, бомби, дехто дістав револьвера, зносили порох)», залучили 10–15 дітей¹⁴¹. Взимку 1935 р. у м. Глухові учнів 7-ї школи повели в кіно «показати «Чапаєва». Стрічка справила дуже велике враження на дітей, одного разу вони «вийшли на вулицю розділилися на дві групи «чапаєвців» і білих і вчинили бій: «Справа закінчилась тим, що запалав міст, ...довелося викликати пожежну команду»¹⁴². У 1937 р. в м. Одеса гурток дітей готував велику бійку між школами двох районів, «тематика — події в Іспанії»¹⁴³. Навесні того ж року учні молодших класів двох приміських шкіл м. Одеси вступили у конфлікт з дітьми міста, «влаштували війну», в якій взяло участь більше 100 дітей. Міські — під червоним прапором, слобідські — під білим. Діти, озброєні самопалами і камінням, вели «бойові дії» кілька днів, поки не втрутилася міліція¹⁴⁴. Фіксувались і смертельні випадки через необережне поводження дітей з вогнепальною зброєю¹⁴⁵.

Мілітаризація дитинства мала неоднозначні наслідки. З одного боку, військові заняття дисциплінували, формували почуття відповідальності у підлітків. Самі військові навички стали в нагоді під час війни, коли на фронт була мобілізована або пішла добровольцями значна частина цих дітлахів. З іншого, воєнізація дитинства впроваджувала у дитячу свідомість уявлення про неминучість насильства, гострої боротьби між класами і державами, а отже породжувала агресію, яка часто переносилась на близьке оточення.

5. Дитяче дозвілля

Не можна не помітити, що тема дитячого дозвілля в українських медіа не була самостійною. Власне дозвілля як вільний час, що витрачається дитиною на відпочинок та на свої, дійсно дитячі справи, практично не знаходило втілення у медіа-просторі. Частково концепт дитячого відпочинку втілювався у проблематиці охорони здоров'я трудящих. Але значно активніше він експлуатувався у контексті соціалістичного будівництва — як нагорода за старанну працю на благо країни. На початку розгортання процесів індустріалізації та колективізації він супроводжував сюжети виробничих або навчальних досягнень — відпочиваючими у санаторіях, таборах, під час екскурсій змальовувались діти, яких було таким чином премійовано за збирання і охорону врожаю, викриття класових ворогів, активну участь у різних видах соцзмагання. Також він виконував важливу функцію аргументу, ілюстрації у формуванні засадничого міфу тоталітаризму — про «щасливе дитинство у квітучій Радянській Україні».

Очевидним є те, що у тему дозвілля постійно включалися політичні висловлювання, які формували ланцюжки еквівалентності до таких знаків, як «позашкільна робота з молоддю», «політичне виховання методами позашкільної роботи», «суспільнокорисне дозвілля» тощо. На VII Всесоюзній конференції ВЛКСМ доповідач у справах дитячого руху закликав боротися за політичну суть дитячого кіно, радіо, туризму¹⁴⁶.

Пом'якшення режиму у його відношенні до простих людських радощів позначилось і на розумінні дитячого дозвілля. З другої половини 1930-х рр. в дитині починають бачити не тільки додаткові робочі руки, а й власне дитину. Все більше з'являється матеріалів (особливо фоторепортажів), що зображують українських дітей, які відпочивають, розважаються, граються або навчаються грі на музичних інструментах¹⁴⁷. Дитина має відпочити від класової боротьби та боротьби за врожай. Журнал «Піонерія» навіть вміщує нормальні людські сюжети, які не кликали шукати класових ворогів, хоча треба відзначити, що такі матеріали все ж були досить рідкими. В оповіданні Олесь Донченка «Скрипка» розповідається про хлопчика, що грав на скрипці, та його батька, який не розумів спочатку його захоплення, відбирав скрипку і посилав працювати на поле, оскільки «на пшеницю жучки налетіли, вся дітвора на полі, а ти байдикуєш». Але якось, почувши ввечері синову музику, що виразила всі рухи батьківської душі, батько розплакався і розчулився, зрозумівши, що не усім же бути трактористами¹⁴⁸.

Частиною дитячого дозвілля були і дитячі свята. До середини 1930-х рр. цикл дитячих свят практично співпадав з дорослим, хоча в ньому були присутні і власне дитячі урочистості — Міжнародний дитячий тиждень, Міжнародний